

4. *Закович М. М.* Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. ; [за ред. М. М. Заковича]. — [3-тє вид., випр. і доп.]. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. — 557 с.
5. Історія економіки та економічної думки : навч. посіб. / [С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко] ; за ред. проф. С. В. Степаненка. — К. : КНЕУ, 2010. — 743 с.
6. *Камерон Р.* Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней / Рондо. Камерон ; [пер. с англ.]. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. — 544 с.
7. *Ларцев В. С.* Социокультурный генезис личности. Социально-философский анализ / В. С. Ларцев. — К. : ООО «Информационно-издательская фирма «Принт-Экспресс», 2002. — 360 с.
8. *Островский А. В.* История цивилизаций : учебник / А. В. Островский. — СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2000. — 360 с.
9. *Павленко Ю. В.* Історія світової цивілізації / Ю. В. Павленко. — К., 1996. — 352 с.
10. *Степаненко С. В.* Інституційний аналіз економічних систем (проблеми методології) : Монографія / С. В. Степаненко. — К. : КНЕУ, 2008. — 312 с.
11. *Степаненко С. В.* Роль влади і власності у становленні економічних систем / С. В. Степаненко // Вчені записки : наук. збірник. Вип. 2. / [відп. ред. В. С. Савчук]. — К. : КНЕУ, 1999. — С. 7—11.
12. *Торосян В. Г.* История образования и педагогической мысли: [учеб. для студ. высш. учеб. заведений] / В. Г. Торосян. — М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. — 352 с.
13. *Фромм Э.* Догмат о Христе / Эрих Фромм ; [пер./сост. и авт. предисл. П. С. Гуревич]. — Москва : Олимп, ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. — 414 с.
14. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории / К. Ясперс ; [сост. М. И. Левина]. — М. : Республика, 1994. — 527 с.

Статтю подано до редакції 12.04.11 р.

УДК 330.83 (477)

І. В. Мордас, канд. екон. наук, асистент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНА ДУМКА НА РУБЕЖІ ХІХ—ХХ СТ.

АНОТАЦІЯ. У статті проаналізовано історико-економічні дослідження українських учених у різних галузях економічної науки на

рубежі XIX—XX ст. Обґрунтовано висновок про вагомий внесок вітчизняних економістів у розвиток світової економічної думки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: історико-економічна думка, історико-економічні дослідження, українська економічна думка, світова економічна думка.

АННОТАЦИЯ. В статье проанализированы историко-экономические исследования украинских ученых в разных отраслях экономической науки на рубеже XIX—XX ст. Обосновано вывод о существенном вкладе отечественных экономистов в развитие экономической мысли.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: историко-экономическая мысль, историко-экономические исследования, украинская экономическая мысль, мировая экономическая мысль.

ANNOTATION. Historic-economical researches of the Ukrainian scientists in the different branches of economic science at the border of the XIX — XX cent. are analyzed in the article. Also a conclusion of the weighty contribution of native economists to development of world economic idea is grounded in the article.

KEYWORDS: historic-economical idea, historic-economical researches, Ukrainian economic idea, world economic idea.

Національне відродження та соціально-економічний поступ в Україні неможливі без знання історії української економічної науки, аналіз якої дає можливість дослідити її витоки, ретроспективу, логіку та закономірності розвитку, а також показати значення наукових досліджень українських учених, які стали важливою основою для подальшого розвитку економічних знань і не втратили своєї актуальності й дотепер.

Сьогодні з науковою спадщиною українських економістів можна ознайомитися в роботах Р. Х. Васильєвої, Л. П. Горкіної, С. М. Злупка, Л. Я. Корнійчук, І.-С. Коропецького, П. М. Леоненка, В. М. Фещенко та ін. Однак, у сучасній економічній літературі майже відсутні цілісні системні дослідження наукових ідей вітчизняних учених, які працювали у галузі історико-економічної науки, що є основою для розуміння проблем сучасної економічної науки.

Тому, завдання статті полягає в критичному аналізі історико-економічної проблематики в працях українських учених кінця XIX — початку XX ст., у період, коли відбулося становлення вітчизняної історико-економічної науки.

Серед різноманіття напрямів розвитку економічної науки в Україні на рубежі XIX—XX ст. вагоме місце належить історико-економічним дослідженням, яким віддавали данину майже всі відомі економісти того часу. Такі наукові розвідки велися у різних галузях економічної науки, зокрема, в історії статистики, історії фінансів, історії економічної думки та історії народного господарства.

Цінними джерелами для вивчення української статистичної думки є монографії М. В. Птухи «Нариси з історії статистики XVII—XVIII ст.» (1945 р.) та «Нариси з історії статистики в СРСР» (1955—1959 рр.). Вивченню історії оціночної та земської статистики присвячені відповідно праці О. О. Русова «Короткий огляд розвитку російської оціночної статистики» (1913 р.) та «Коротка енциклопедія земської справи в її історичному розвитку» (1914 р.).

Історико-економічні дослідження у галузі фінансів представлені науковими дослідженнями П. Л. Кованька «Головні реформи, проведені М. Х. Бунге у фінансовій системі Росії» (1901 р.), «Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки з фінансової точки зору (Викупна операція 1861—1907 рр.)» (1914 р.) та історико-аналітичними роботами П. П. Мігуліна «Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза (1883—1902)» (1902 р.), «Наша банківська політика (1729—1903)» (1904 р.).

Стосовно досліджень окремих питань історії економічної думки значний інтерес становлять наукові праці К. Г. Воблого «Питання про метод в історії політичної економії» (1907 р.) та «Начальний курс політичної економії» (1918 р.), М. Х. Бунге «Нариси політико-економічної літератури» (1895 р.), М. І. Туган-Барановського «Нариси з новітньої історії політичної економії та соціалізму» (1903 р.), С. М. Булгакова «Історія економічних учень» (1910 р.), П. І. Ляценка «Історія економічних учень» (1918 р.), В. Я. Железна «Нариси політичної економії» (1902), В. Ф. Левитський «Історія політичної економії у зв'язку з історією господарського побуту» (1902).

Та як показує аналіз літератури, найбільш ґрунтовними на рубежі двох століть були наукові дослідження історії народного господарства України та сусідніх з нею країн, серед яких принципове значення мали праці М. В. Довнар-Запольського та О. П. Оглоблина.

Так, уже в курсах лекцій, які читалися студентам Університету Св. Володимира (сьогодні — Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та Київського комерційного інституту (сьогодні — Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) «Історія російського народного господарства» (1911 р.) та «Огляд господарського життя Росії» (1914 р.) досліджується процес розвитку капіталізму в Російській імперії та основні чинники, що впливали на цей процес.

Варто сказати, що саме київський період (1901—1919 рр.) у житті М. В. Довнар-Запольського був найбільш плідним у науковому відношенні. З поміж багатьох напрямів наукових досліджень М. В. Довнар-Запольського головним було вивчення соціально-економічних проблем. Хронологічні рамки досліджень вченого охоплюють історичні події, які відбувалися з давніх часів до першої чверті XX ст., зокрема народне господарство Київської Русі, Білорусії, Литовсько-Руської держави, Московської Русі та Російської імперії. Значний вплив на погляди вченого справили новий науковий напрям, який сформувався у Західній Європі у XIX ст. та був започаткований представниками старої історичної школи В. Рошером та Б. Гільдебрандтом. Останні вважали, що закони політичної економії повинні формуватися на підставі всебічного вивчення економічних явищ господарського життя, його історії й психологічного підґрунтя. Наприкінці XIX ст. провідну роль у розробці проблем історії економіки продовжували відігравати вже фундатори нової історичної школи Г. Шмолер, В. Зомбарт та К. Бюхер. Вони заклали основи соціального напрямку і справили значний вплив на російських учених. На необхідності дослідження соціально-економічних проблем наголошував і М. В. Довнар-Запольський у своїй статті «Історичний процес розвитку російського народу в російській історіографії» (1910 р.).

Загалом, праці вченого київського періоду надзвичайно різноманітні за тематикою та хронологічно неоднорідні. Проте, відповідно до тематики досліджень, їх можна згрупувати наступним чином:

- 1) праці з історії Білорусії та великого князівства Литовського;
- 2) праці з російської історії.

До першої групи варто віднести перш за все докторську дисертацію М. В. Довнар-Запольського «Нариси з організації західно-російського селянства в XVI ст.» (1905 р.), яка є певною мірою продовженням магістерської дисертації вченого «Державне гос-

подарство Великого князівства Литовського за Ягеллонів» (1901 р.). Ще у магістерській дисертації, присвяченій історії фінансового господарства Литовсько-Руської держави, М. В. Довнар-Запольський розглянув найважливіші проблеми економічного життя українських та білоруських земель у складі Литовського князівства, зокрема прибутки литовського князя, різні види податків та повинностей у державі, державне майно, грошову систему тощо. Особливістю є те, що аналіз соціально-економічних проблем українських та білоруських земель у складі Литовського князівства вченим здійснений у порівнянні з аналогічними процесами, які відбувалися у Київській Русі, та показана поступальність їх розвитку. Значний науковий інтерес становлять і додатки до дисертації. Сам М. В. Довнар-Запольський, пояснюючи необхідність наукового вивчення вищевказаних проблем, зазначав, що розробка «економічних та фінансових питань завжди складала одну з найважливіших сторін у вивченні історії» [6, арк. 5].

Дослідження проблем, які були підняті у магістерській дисертації, знайшли своє продовження у докторській дисертації М. В. Довнар-Запольського, одна з глав якої вміщує аналіз аграрної реформи, що була проведена в Литовському князівстві в середині XVI ст. Вчений дослідив склад і компетенцію волосних та сільських громад переважно на українських та білоруських землях, що входили до складу князівства, показав соціальне становище та поземельні відносини їх членів. Описані проблеми відображаються й у працях М. В. Довнар-Запольського «Західно-російська сільська община в XVI ст.» (1897 р.) «Селянська реформа в Литовсько-Російській державі в середині XVI ст.» (1905 р.).

Дещо пізніше, вченим у співавторстві були опубліковані у науково-популярному виданні «Россия» ще дві статті з історії та етнографії Білорусії: «Історичні долі Верхнього Подніпров'я і Білорусії та культурні їх успіхи» (1905 р.) та «Розподіл населення Верхнього Подніпров'я і Білорусії по території, його етнографічний склад, побут та культура» (1905 р.).

Друга група праць з російської історії включає наступні дослідження:

- з історії стародавньої Русі;
- з історії середньовічної Росії;
- з історії Росії періоду кінця XVIII—XIX ст. (до реформи 1861 р.).

Головними працями вченого з історії стародавньої Русі були «Історія російського народного господарства» (1911 р.) та перша частина дослідження «Огляд господарського життя Росії» (1914 р.), у яких він обґрунтував оригінальну концепцію економічної історії країни та наголошував на тому, що закони розвитку ще не відкриті економічною наукою, або з їх формулюванням не всі можуть погодитися. Головним недоліком тогочасних економічних теорій учений вважав те, що вони розкривали економічні закони розвитку господарства лише країн Західної Європи і не були універсальними для усіх інших країн [2, с. VII, 1—2]. Крім цього, дещо раніше М. В. Довнар-Запольський підготував декілька популярних статей у виданих під його редакцією «Книге для чтения по русской истории» (К., 1904 р.) і «Русской истории в очерках и статьях» (М., 1910 р., Т. 1). Найбільш змістовними є статті з економічної історії, що ж стосується статей, присвячених питанням інших галузей суспільного життя, то вони слугували переважно навчальним цілям.

Нечисленні праці М. В. Довнар-Запольського з історії середньовічної Росії (XVI—XVII ст.) носять порівняльно-історичний характер. На особливу увагу заслуговують, перш за все, економічні дослідження — друга та третя частини «Огляду господарського життя Росії», «Організація московських ремісників в XVII ст.» (1910 р.) та «Торгівля і промисловість Москви XVI—XVII ст.» (1910 р.). Використовуючи архівний матеріал, учений у своїх публікаціях по-новому поглянув на організацію господарського життя Росії в період середньовіччя, поставив проблему організації міського ремесла та дав широкий фактичний матеріал, який використовується сучасними вченими і до сьогодні.

Публікації М. В. Довнар-Запольського з історії Росії кінця XVIII—XIX ст. досить численні. Вже у 1912—1914 рр. виходить два томи курсу лекцій вченого «Огляд новітньої російської історії». У першому томі «Огляду» вчений головну увагу приділив аналізу історії суспільної думки та політичних течій за часів Олександра I. На жаль, другий том, присвячений періоду правління Миколи I, зник у роки Громадянської війни. У дослідженнях господарського розвитку Росії XIX ст. переважну частину займають праці з аграрної проблематики. Серед таких на особливу увагу, на нашу думку, заслуговують «Кріпаки в першій чверті XIX ст.» (1912 р.) та курс публічних лекцій «На зорі селянської свободи» (1911 р.). Результатом дослідження проблемних питань історії

колективного землекористування на заході країни стала стаття «Українські староства в першій половині XVI ст.» (1908 р.).

Аналіз результатів наукової діяльності вченого в київській період показує, що відбулася переорієнтація поглядів М. В. Довнар-Запольського від білоруської тематики на переважно російську. Це можна пояснити змінами, які відбулися в суспільно-економічному житті країни, та потребами навчальних курсів, які читав вчений.

Надзвичайний інтерес викликає наукова спадщина ще одного видатного українського історика О. П. Оглоблина, дослідженнями якого в Україні в радянські часи цікавилися мало. Але й у тих нечисленних працях, які з'явилися, вчений був представлений як буржуазний історик та фальсифікатор української історії. Сьогодні дослідники наукової діяльності О. П. Оглоблина поділяють її на два періоди: київський період (1920—1945 рр.) та еміграція (1945—1952 рр.). Серед різноманітних наукових інтересів ученого в київській період (розробки у галузі методології, праці з народногосподарської тематики, дослідження історичних подій кінця XVII—XVIII ст., життя та наукового доробку окремих історичних діячів тощо) провідною тематикою, зокрема у 20-х рр. XX ст., були дослідження з економічної історії України. Історичний процес промислового розвитку України, починаючи з XVIII ст. і до 1917 р., О. П. Оглоблин прослідковує у своїх працях, які об'єднані самим же автором під єдиною назвою «Нариси історії української фабрики». На жаль, ученому вдалося надрукувати лише три томи: «Мануфактура в Гетьманщині» (1925 р.), «Кріпосна фабрика» (1925 р.) (була знищена) та «Передкапіталістична фабрика» (1925 р.).

Безпосередньому дослідженню історії розвитку конкретних мануфактур у Гетьманщині передує загальна характеристика економічного розвитку України в цей період. Економічне піднесення в кінці XVII — на початку XVIII ст. було пов'язане, на думку О. П. Оглоблина, з формуванням великого землеволодіння та бурхливим розвитком як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Не зважаючи на колоніальний характер економічної політики російського уряду щодо України, розвиток мануфактур у Гетьманщині не припинявся. Це вчений пояснює такими факторами, як наявність капіталів, робочої сили, місткий внутрішній ринок і зацікавленістю Російської імперії в задоволенні воєнних потреб, які не могли забезпечити російські мануфактури. Проте, не має по-

слідовності у поглядах О. П. Оглоблина на питання виникнення мануфактур у Гетьманщині. З одного боку, мануфактура у нього виступає органічною основою промислового розвитку, а не як результат адміністративного утворення, а з іншого — як «чужа рослина» на українському ґрунті [3, с. 213]. Останнє підтверджується тим, що проаналізувавши прізвища власників та керівників мануфактур, О. П. Оглоблін не виявив серед них жодного українського прізвища. Ілюстрацією до викладеного матеріалу є опис О. П. Оглоблиним найбільших мануфактур Гетьманщини, аналіз діяльності яких був побудований на значному фактичному матеріалі, хоча й без узагальнень та висновків. Останнє учений пояснював відсутністю належних джерел.

Історію розвитку мануфактур в Правобережній Україні у другій половині XVIII ст. О. П. Оглоблін розглядає у праці «Кріпосна фабрика». Вотчинна фабрика досліджується автором на прикладі суконної та цукрової промисловості.

Наступною працею «Передкапіталістична фабрика», як пише О. П. Оглоблін, була продовжена «просунута вперед розробка історії української промисловості та українського господарства» [5, с. 304]. Виходячи з господарської автономії України та своєрідності її економічного розвитку, вчений робить висновок, що в першій половині XIX ст. існували й розвивалися кріпацькі і капіталістичні відносини, тобто співіснували вотчинна фабрика, заснована на кріпацькій праці, яка перебувала в руках дворянства, і фабрика, заснована на вільнонайманій праці, яка перебувала в руках купецтва. Саме еволюція цих двох форм і створила «нову перехідну форму промисловості — передкапіталістичну фабрику» [4 с. 12]. Зміст такої еволюції, на думку О. П. Оглоблина, полягав у тому, що вотчинна промисловість набувала більших розмірів, а в ряді випадків використовувала вільнонайману працю, до того ж купецька фабрика проникала в село, підкорюючи своєю впливу вотчинну фабрику.

Разом з тим, досліджуючи у своїй праці розвиток капіталізму в Україні, О. П. Оглоблін бере до уваги не лише питання внутрішніх та зовнішніх ринків, а враховує процес нагромадження українського капіталу, проникнення капіталістичних відносин в українське господарство, вплив іноземного капіталу на український ринок. Проаналізувавши на широкому статистичному та літературному матеріалі розвиток вітчизняної промисловості у першій половині XIX ст. вчений відмічає труднощі становлення

української економіки, зумовлені, в першу чергу, боротьбою іноземного, зокрема, пруського, польського та російського капіталу за український ринок.

Дослідження з розвитку капіталістичних відносин в Україні, О. П. Оглоблин продовжив у «Нарисах з історії капіталізму на Україні» (1931 р.). сновною проблемою, якої торкається автор у своїй праці, є суперечності в економіці і політиці, що існували між Росією і сусідніми державами та їх вплив на економічне становище України, а також продовжує вивчати роль та місце іноземного капіталу в Україні.

Отже, аналіз розглянутих праць О. П. Оглоблина дає підстави зробити висновок про те, що вчений створив цілісну концепцію розвитку української промисловості, простеживши її розвиток від казенних і вотчинних мануфактур у період Гетьманщини через кріпацьку в першій чверті XIX ст. до передкапіталістичної фабрики у другій чверті XIX ст. І, що важливо, як пишуть дослідники наукової спадщини О. П. Оглоблина, вчений своїми працями в галузі розвитку економіки України «схематично накреслив умовну економічну самостійність України і частково розглянув, принаймні для кінця XVIII — початку XIX ст., наголосивши на безперервності цього явища в історичному розвитку» [1, с. 292].

Проаналізувавши методологічні принципи наукового доробку у галузі економічної історії України О. П. Оглоблина та їх еволюцію, варто відзначити, що його ідейні позиції базувалися на ідеї української державності та марксистських переконаннях. Прихильність до марксистської теорії, на нашу думку, можна пояснити тими обставинами, що постійно відчувався тиск та намагання уряду забезпечити панування марксизму в академічній науці та сподіваннями на те, що за допомогою марксистської науки вдасться створити схему українського історичного процесу на нових наукових засадах.

Як показує аналіз наукової спадщини українських учених кінця XIX — початку XX ст. у галузі історико-економічних досліджень, вони охоплювали, по суті, всі відомі на той час концепції, школи і напрями світової економічної науки. Разом з тим, такий аналіз допомагає побачити місце українських економістів у загальнолюдській інтелектуальній скарбниці та визначити вектори подальшого соціально-економічного прогресу України.

Література

1. *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999.
2. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства. — К., 1911. — Т. 1. — VIII + 366 с.
3. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. — К.: Госиздат Украины, 1925. — 270 с.
4. *Оглоблин А. П.* Очерки истории украинской фабрики. Передкапиталистическая фабрика. — К.: Госиздат Украины, 1925. — 232 с.
5. *Оглоблин О.* З приводу рецензії вміщеної в журналі «Україна» за 1928 р. за підписом Миколи Ткаченка // Записки історико-філологічного відділу. Кн. XIX. — 1928.
6. ЦДІАУК (Центральний державний історичний архів України у м. Києві). — Ф. 262, оп. 1, № 60, арк. 5.

Статтю подано до редакції 15.04.11 р.

УДК 334.73.021(477)(09)

А. В. Шарикова,
аспірантка кафедри історії та теорії господарства,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

ПИТАННЯ КООПЕРАЦІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. Д. БІЛІМОВИЧА

АНОТАЦІЯ. У статті характеризуються погляди українського вченого-економіста Олександра Дмитровича Білімовича на кооперацію: генезис у дореволюційний період, деформації за роки радянської влади та прогнози на можливі перспективи відродження і розвитку кооперативного руху на пострадянському просторі.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: кооперація, народне господарство, кооперативна думка, радянська влада, артіль, споживчі об'єднання, споживча кооперація.

АННОТАЦИЯ. В статье характеризуются взгляды украинского ученого-экономиста Александра Дмитриевича Билимовича на кооперацию: генезис в дореволюционный период, деформации за годы советской власти и прогнозы на возможные перспективы возрождения и развития кооперативного движения на постсоветском пространстве.